

többet. Kgdnek édes komám uram közölvéen Boldai urammal is ő klmével ez írásomat, ha szintén magam praesentiammal jelen lehetnék is, annyit nem használhatnak, mint kgtek ketten, ebben officialhat az urnál ő kglménél. Hordozza Isten. stb.

Claudiopoli die 17. junii 1666.

Kgdnek szeretettel való komja

Szalárdi János.¹⁾

E levelekből látszik, hogy ő ki akarta nyomtatni a krónikát. Szándéka volt Erdélyben magában kiadni. 1664-ben már annyira haladt a dolog, hogy a papiros végett is megalkudtak „fautorai“, különösen Rédei Ferenc (a gróf uram), ki 200 flót ígért.

A dolog azonban mégis nehezen ment. Szegény Szalárdi egymásra tette a számításokat, kimutatta, hogy a vállalat még nyereséges is lesz — még se ment semmire. A tárgy kényes volt, csaknem a napok történeteit tárgyalta s Teleki és Boldvai Márton közvetítései dacára fautorai attól féltek, hogy a „római császár“ s a „porta offendálódhatnak.“ Úgy látszik Bethlen János is, a Commentarok írója gördített akadályokat elébe — legalább ő ugyancsak igyekezett Teleki által megértetni vele, hogy az ő magyar s a nép számára írt munkája nem kíván az ő más irányú Commentárjaival versenyezni.

Még sem lett a dologból semmi. Nehány hóval azután, hogy jun. 17-iki levelét írta Telekinek, 1666 nyarán meghalt.

Halála után Boldvai tett kísérletet kiadni a Siralmas Krónikát. Ő sem tudta — mígnem végre 1856-ban csakugyan sikerült az.

SZILÁGYI SÁNDOR.

DUGONICS ANDRÁS „ETELKÁJA“.²⁾

I.

Im, e leánzó mint fődőzé magát
Tisztes ruhával. Nem fitogatta azt:
Amit gonosz szemmel vadásznak
Sok piperés-csemegés legények.

Rajnis.

A magyar elbeszélő költészet, mely Zrínyiben tetőpontját érte el s Gyöngyösi muzsájában még tisztességes állást, sőt népszerű-

¹⁾ Cím hiányzik. E r e d. A mvhelyi gróf Teleki ltárb. Miss. 349.

²⁾ „Etelka“ Egy igen ritka Magyar Kisasszony Világosvárat, Árpád és Zoltán Fejedelmink ideikben, írta Dugonics András, Kegyes Oskolabéli szerzetes Pap, a Józán s egyszersmind a Természeti Tudományoknak Oktatója; a Pesti Tanulmányoknak Királyi Mindenségében a Tudakosságnak Királyi Tanítója; a Tanultaknak egygyik Tagja; a jeles Természeti Karnak öregbike. Pozsonban és Kassán. Fűskuti Landerer Mihály költséggével és bőtüivel. 1788.

séget vívott ki: a XVIII. század végén elnémult s álmából sem a Bessenyeieék francia iskolája, sem a B. Szabó Dávidék classikus hajlamai nem bírták új életre rázni. A magyar kisasszonyok, ha csak egészen külföldi nevelést nem kaptak, a „Helfortok és Klárikák“, a „Stilfridek és Szigfridek“ történetén tanultak ábrándozni vagy olvasták az angol Pamélát, Haller Usongját és Alfrédjét, Wieland Agathonját, Arany Tükörét, Sternheim kisasszony történeteivel együtt, s még jó volt, ha ezek és nem az ezeknél jóval alantabb álló „Szüzesség próbája“ s más izlés és erkölcsrontó idétlenségek kerültek kezökbe.

A német regényírók parlagon hagyták heverni nemzeti multjuk gazdag anyagát s ismeretlen szigetekről teremtettkék elő kétségbeejtő hőseiket. De e szerencsétlen termékeknek aesthetikai értéktelenségök még nem a legrosszabb oldaluk: sokkal jobban meg lehet róni visszataszító érzelgősségüket, mely a legállatiasabb érzékiséget rejtegette és dédelgette. A kibén volt egy kis jóérzés: undorral fordult el tőlök. A hétfejű sárkányokat ölő vitézek, a szent Genovévák s vasorrú bábák történetei erkölcsi és aesthetikai szempontból kétségkívül magasabban álltak, mint azok a „román“-ok, melyek a „szomszédból“ szivárogtak át hozzánk úri köreink számára. Mészáros „Kartigam“-ja (ama, Budavárának visszavételekor a keresztyének fogságába esett török kisasszonynak ritka és emlékezetes történetei) bár több kiadást ért, szellemtelen, száraz, unalmas munka volt, értéke, hatása egyformán: semmiség.

Ily előzmények után kétségkívül nagy nyereségnek kell tartanunk Dugonics regényeit, s első fellépését „Etelká“-jával való ságos irodalmi tüneménynek.

E nagy hírű s akkor minden másnál kedvesebb könyvet Dugonics (éppugy, mint a Tudakosság két könyvét) II. József erőszakos rendeleteinek hatása alatt s különösen az 1784. május 11-ki rendelet fényes megcáfolására írta. 1786-ban fogott hozzá s rendkívüli gyorsasággal, két hónap alatt befejezte. Két évig aztán még ott tartogatta a fiókjában, és, mint ő maga kifejezi, „simogatta“. Naplójában nyíltan bevalija, hogy: „ezen könyve írásának főoka vala Magyarországnak ekkori siralmas állapota második József császárnak igazgatása alatt.“¹⁾

Elkészítvén Etelkáját és sajátkezüleg le is másolván a sajtó számára, akkori szokás szerint, felküldte Budára a helytartótanács-hoz, hogy ott az arra rendelt személyek megvizsgálják s kinyomtatását engedélyezzék. Ketten voltak ekkor a megvizsgálásra rendelt személyek. Hibner és Rietaller, mind a kettő előbb jezsuita s egyúttal a kegyesrendieknek esküdt ellensége. Dugonics — bár

¹⁾ Dug. különbféle gondolatai és tört. 1790. in fol. pag. 87. Nemz. Muz. kéziratárában.

kissé gondolkodott rajta — mégsem vitte fel maga a regényt, hanem ugyancsak egy volt jezsuitára, Püspöki Ferencre bízta, ki azelőtt a budai egyetemen Dugonicsnak tanító-társa volt. A könyv megvizsgálását a helytartótanács Hibnerre bízta.

Eközben — a kézirat sokáig hevervén „annál a lehántott jezsuitánál” — Fűskuti Landerer Mihály, ki a könyv kinyomtatásának költségeit egészen magára vállalta, sürgette Dugonicsot, hogy küldje már egyszer a kéziratot. Költőnk szintén meguntván a várakozást, felutazott Budára s Hibnertől kérte Etelkát, ha immár „felséges ítélete szerint alkalmasnak ítéltetett a kinyomtatásra”. De a volt jezsuitának ekkor „kifakadott bögye” és azt mondta, hogy neki ugyan a könyv nagyon tetszik, mivel az országban ez valami új s páratlanul áll, de mivel a most uralkodó császár s a politikai viszonyok úgy le vannak benne festve, hogy ezt lehetetlenség nem látni: ő a könyvet nem meri jóváhagyni, a császár bizonyosan megfosztaná kenyerétől. Azt tanácsolta Dugonicsnak, küldje fel Bécsbe. Ott nem félnek úgy s minduntalan engedélyt adnak oly könyvek kinyomtatására, minőket Magyarországon nem mernének világgá bocsátani. Dugonics, miután illendőképen megcsodálta Hibner „tompá” esztét, mely az Etelkában „eltitkolt holmikát teljesen általértette”, visszavette tőle a kéziratot s Horányi-Elek piarista által csakugyan Bécsbe küldötte. Itt oly szerencsés volt, hogy „Szekeres úr három nap alatt nagy örömmel elolvasta és annak kinyomtatását megengedte”. Horányi rögtön visszasietett a kézirattal, s így „Etelka” — „kit a magyarok Budán el akartak sikkasztani”, a bécsi-ektől megszerettetve és napvilágra méltónak ítélve — végre 1788-ban csakugyan sajtó alá került. Két derék kötet lett belőle, mindegyik egy-egy nagyobb s négy-négy kisebb metszettel díszítve. Nyomdai gondatlanság miatt néhány száz példánynál a második kötetbe is az első kötet kis metszeteit nyomtatták. Ennek a nyolc kis és bizony nagyon kezdetlegesen rajzolt képnek a kimetszetéseért Dugonics 70 frtot fizetett. Landerer 80 példányt adott neki írói tiszteletdíj fejében. A második kiadásért pedig száz forintot kapott. „Többet nyerhettem volna más könyvárusoktól — írja naplójában — kik a könyvnek kinyomtatását magukra akarták vállalni, de én Landerertől elállni nem kívántam, mivel ennek előtte is ő nyomtatta ki több könyveimet.”

Hogy a későbbi s a Dugonics Naplójából összegyűjtött megjegyzéseket érthessük, kénytelenek vagyunk röviden a regény meséjét is elmondani.

Világosvárott — Árpád fejedelem jelenlétében — nagy ünnepek tartanak. Az áldozásnál Etelka, Gyula kapitány leánya viszi a főszerepet, kibe egyszerre két levante lesz szerelmes, a bolgár fejedelem fia, Zalánfi s egy messze, karjeli vidékről érkezett magyar lovag, Etele. Etelka az első szerelem teljes hevével ez utóbbihoz,

az ismeretlen, titokzatos, daliás lovaghoz vonzódik, kit Árpád is annyira megkedvel, hogy rögtön századosnak nevezi ki Gyula kapitány mellé. Etele és Etelka aztán Kádár főpap közvetítése folytán többször találkoznak és szövök-fonják szép álmaikat. Csakhogy nagy baj van. Etelét, Huba vezér leánya, Világos is megszerette s ez igen befolyásos kisasszony Árpádnál. A fejedelemmel csakhamar hadnagygyá neveztetik ki Etelét s midőn ez a fejedelmi kegyet megköszönni Budára megy, Világos kisasszony már az udvarban várja, hogy hálójába keríthesse. A szilárd és tiszta érzelmeihez híű Etelével azonban semmiféleképen nem boldogul. Így hát asszonyi cselhez, ármányokhoz folyamodik. Ezeknek keresztülvitelével Rókát bízza meg, ki Árpádnak titkosa (ma titkár!) s arról nevezetes, hogy eredetére tót, jellemére pedig olyan ember, a ki több fejedelem szolgálatában volt már, de mindegyiket megcsalta. Az „ögyelgő“ ifjú tehát Róka figyelmébe lesz ajánlva, Világos kisasszony pedig visszamegy Világosvárra s ott Etelkát kíséri örökdő szemekkel.

Míg ezek történnek, Árpád meghal s utána Zoltán fejedelem következik. Róka ennél is behizelgi, befészkezi magát, de csak azért, hogy bosználló lelke vágyait annál biztosabban kielégíthesse. Róka határozott ellensége Zoltánnak, mivel Marót leányának, a szép Hanzárnak kezét ő szerette volna elnyerni, ezt azonban Zoltán kapta meg. A cselszövő viszályt akar előidézni a fejedelmi pár között, hogy így Hanzárhoz közelebb férhessen.

Ráveszi Zoltánt, hogy Hubát foszszja meg a vezérségtől s helyébe Gyula kapitányt nevezze ki. Ezáltal Gyula leánya Etelka járatos lehetne a fejedelmi udvarba s szépsége majd megzavarná egy kissé Zoltán fejét. A többi aztán magától jönne. Róka fondorkodása azonban kudarcot vall, mert Etelkát nem lehet az udvarba csalni. A titkos úr boszút lihegve válik meg Etelkától s Budán rettenetes terveket sző. A fejedelmi párral elhiteti, hogy Etelka roszerkölcsű lány; Tuhutum, az erdélyi fejedelem, nevében hamis levelet ír Zoltánnak, mely Etelét a bolgár fejedelem vejének hireszteli, ki a magyarok ellen működik, s hogy Kádár, a tisztos főpap is szövetségese a veszélyes embernek. Zoltán mindezt elhiszi s parancsot ad Rókának, hogy Etelét és Kádárt azonnal fogassa el, a mi meg is történik. De Hanzár kételkedik az események igazságában s rábírja fejedelmi férjét, hogy álruhába öltözve menjen el Világosvárra s győződjék meg személyesen a tiszta valóságról. Zoltán meg is győződik erről, Etelka teljes ártatlanságáról, Róka hazugságairól s haza menet, Szegeden, elfogatja a vén gonosztevőt, Kádárt pedig kibocsátatja börtönéből. Most már Etelka is feljön Budára s az udvar körében boldog napokat él; Eteléje visszanyeri szabadságát, Rókát pedig bűneinek bevallása után felnyársalták. A karjeli fejedelemtől egy levélből kiderül, hogy Etele fejedelmi származás s hogy Árpád neje megígérte Etele anyjának, miszerint fiának magyar

fejedelmi lányt fog nőül adni. Zoltán sajnálja, hogy Árpádnak nincs leánygyermek, de úgy hiszi, hogy a karjeli levante senkivel sem lesz oly boldog, mint Etelkával. Rima (Etelka dajkája) közben felfedezi Zoltánnak a nagy titkot, hogy t. i. Etelka az ő ikertestvére, Árpád leánya! A nagy fejedelem neje ugyanis Munkácson ikreket szült s eszébe jutván Árpád szavai, melyekkel élt az olyatén személyek ellen, „kik egy hassal két gyerököt pottyantanak” — a kis leánygyermeket Gyula vezér nejének holtan született gyermekével cserélték ki hamarosan.

Most tehát Etele fejedelmi leányt nyerne feleségül, — de következik még a végső bonyodalom. Gyula vezér boszankodván a sok viszály miatt, mely Etele megjelenése óta teljesen felzavarta háza nyugalma, elhatározta, hogy vélt leányát, Etelkát Zalánfinak adja nőül s csakugyan hozzá is kényszeríti, mielőtt Zoltán a nagy titkot felfödözné. A végső jelenet egy vérez esetepatá Zalánfi, Etele és Etelka közt. Etele a nászest óráiban belépődzik Etelka sátorába s Zalánfi meglepve őket, így förmed a karjeli levontére:

— Mi dolgod eme másénál, tekergő esti bagoly? Mi közöd eme kisasszonynyal sehonnjából került? Tátva-nyitva az ajtó. Coki kutya a koncra! Vissza — országodba!

Kardot rántanak; a viadal Etele győzelmével végződik. Zalánfi elterülve fekszik a padlaton, de még él s mikor Etelka résztvevőleg lehajol hozzá, összeszedi végső erejét s kardját a „világcsodálta” szépség oldalába veri. Erre aztán Etele végkép agyonvágja Zalánfit, kiízi „redves testéből a füstös bolgár lelket, mit csurgatta nyálát oly kisasszony után, ki immár másnak szeretetébe kötődött.” Szerencsére Etelka sebe nem halálos, hamarosan felgyógyul belőle s a regény, a sok küzdelem, ármány, keserűség után boldog véget ér.

Most már láttuk, hogy magyarázatja Dugonics „Etelka” történeteit. Lelke tele van gyűlölettel és haraggal az új uralkodó politikája iránt s minthogy a censura miatt nem beszélhet, nem írhat szabadon: gondolataival, érzelmeinek formát keres. Egy költött történet, egy kis mese, különböző jellemű alakok szerepeltetésével, úgy véli, egészen alkalmas forma lesz indulatainak összefoglalására. A nemzet majd olvassa a mesét és ráismer saját kora siralmas viszonyaira s megtanul magyarrá, hazafivá lenni. Ébredsz. A hályog lehull szeméről s a mi iránt az utóbbi időkben oly közönyös volt: egyszerre feltékeny lesz nemzetiségére, visszaköveteli elrablott jogait, megrontott erkölceinek régi tisztaságát s nyelvét is, mely íme! Etelka kedves ajkairól oly szép, oly zengzetes, oly édesen folyó.

Kétségkívül ezek voltak Dugonics gondolatai, midőn regényének megírásához fogott. II. József s a bécsi udvar szüntelenül előtte lebegtek. „E császár — írja Naplójában — Mária Theresiának, édes anyjának halála után, 1780-ban a Magyar Birodalmat

kezéhez vévén, megígérte volt a magyaroknak, hogy őket minden szabadságjokban meg fogja tartani. De szavának embere nem vala. Elsőben magát megkoronáztatni nem akarta teljes életében, attól tartván, nehogy esküvéssel lekötölezzé magát a magyar szokásoknak és törvényeknek megtartására. Hogy pedig a magyaroknak ezért teendő izgágájokat megfojthatná: a magyar koronát Pozsonyból elcsipte. Elvitele idején nagy mennydörgések és záporosók voltak. Ezen koronának elcsipése és a bécsi kincstartó-házba letétele 1785-ben esett. Császárunak megkoronázatlan fejét eleven festékkel leírtam Etelkában és az abból következő roszakat az ország eleibe terjesztettem. (Etelka I. könyv. IV. szak. 3-ik rész.) Megjövendöltem, hogy az esküvéssel le nem kötelezett uralkodás kényes uralkodássá változik, a mi meg is történt, mert József császár napról-napra temérdek parancsolatokat küldözget az országra és eltápodván régi szabadságunkat, megerősített szertartásainkat: új törvényeket szabott maga kénye szerint, melyeket a magyaroknak el kellett nyögni . . .

Erősebb volt akkor József császár, nagy békességben élván, semhogy ellene állhattanak volna a magyarok. Ugyanazért Etelkában javasoltam magyaraimnak, hogy a Pártütést abbanhagyják mindaddig, míg a császárt erősnek látják.

Költőnk II. József egyéniségével félig-meddig még ki tudna békülni, de arról aztán végkép meg van győződve, hogy tanácsosai országáruló gazemberek.

Halljuk csak további magyarázgatásait: „Ezen tanácsosai között ketten voltak legveszedelmesebbek ezen időkbén. Gróf Lasey (közönségesen Laszczynek neveztük), s gróf Niczky Kristóf, Judex Curiae. Gróf Niczkynek erkölcei, tanácsadásai és más fortélyai egészben le vannak írva Etelkában Rókanak színe alatt, ki Árpádnak titkosa vala. Ez, valamint Róka felnyársaltatott, úgy ő is felnyársalás-formaképen mult ki a világból, mert végső betegségében lévén 1787-ik esztendőben, december vége felé, magának krisztért adatott, a csőnek al-felibe dugásával vég-hurkája megsértődött és ebbe belehalt. A szegény borhélyt kivetették a céhből, mintha vagy nem értette volna mesterségét, vagy pedig ilyen úrral szorgalmatlanul bánt volna. Az előbbeni Judex Curiae, gróf Fekete György, ki neki nemcsak jó barátja, hanem atyafia is vala, megértvén azon emberének halálát, ki másképen igen egészséges testű vala, felőle azt mondotta, hogy halálát ugyan nem annyira sajnálná (mivel halandó ember volt), hanem csak azt bánná, hogy halálával maga után vinné a koporsóba egész Magyarországnak átkát. Ezt Etelkában tettem azon alkalmatossággal, midőn Rókát a második könyvben felnyársaltattam.”

„A második főtanácsos gróf Laszczy, főhadi vezér. Ennél Magyarország nem látott veszedelmesebb embert. Igen ékesenszóló

lévén, el tudta hitetni Józseffel mindazokat, melyek országunk romlására voltak. A katonaságban is tovább nyúlt nyelve, mint kardja. 1788-ik esztendőben Zimonnál lévén a törökök ellen, egész esztendőben semmitsem csinált, kivéven azt, hogy Szabács várát nagy tüzelés által megvétette. Ha ezen várnak megvétele után annyi szíve lett volna, mint a mákszem, könnyen Belgrádra üthetett volna. De visszajöven Zimonba, ott nagy sáncokat vettetett és magát katonáival mintegy elásta. Közönségesen azt mondták felőle a katonák is, hogy ha a török háború még csak egy esztendeig fog tartani és Laszczy kormányozza a népet, addig fogják magukat a földbe leásni, míg annak középpontjára érvén, valamint az ürgék ki nem öntetettnek lukokból. Ő volt az első, ki a katonákat szépeknek, nem vitézeknek lenni kívánta. Katonáink hajporosok lettek alatta és fodorított bugosak. Felsuvikozták bajuszokat. Pomádézták hajukat. A katonaságot szünetlen gyakoroltatta a haszontalan mozdulatokkal, a tiszteknek zsoldjokból lecsipett, mely dolgokkal igen elkedvetlenítette a katonaságot. Ezen cselekedetét megvakargattam Etelkámban Róka neve alatt. (I. könyv. IV. szakasz. 3-ik rész.) Niczkytól és Laszczytól, eme Róka-tanácsosaitól igazgattatván József császáruk, sok dolgokat cselekedett Magyarországnkban, melyek régi szabadságainkkal és törvényeinkkel meg nem egyezhettek.

Elsőben: új törvényeket szabott a császár diéta nélkül, meg se lévén koronázva. Ezt megjelentettem az országnak Etelkámban (I. könyv III. szakasz 1-ső rész.) Itt azon módokat is leírtam, melyekkel élt a császár a magyaroknak elnyomására, tanácsosainak javallása szerint. Legfőbb módja az vala, hogy az ország tisztségeiből levette azon érdemes grófjainkat, kiktől félhetett, hogy új rendeléseivel szembe szállanak. Ilyenek voltak: gróf Károlyi Antal, gróf Illésházy, gróf Battyáni, gróf Szvetics, gróf Zsigrai. Ezeknek helyébe fiatal fity-firittyeket helyezettett, kiknek se jószágok, se házak, se tűzek. Csupán csak azon pénzből élők, melyeket tisztségek mellett elég szűken kaptanak, mert ezer, hat-hét százon felül nem fizettetnek. Ezen élhetetlen emberek azon parancsolatokat, melyeket a császártól halmosan vettek, Isten parancsolatainak lenni vélvén, vaktában engedelmeskedtek mindenben. Úgy, hogy a császár maga is csudálkozva a magyaroknak tüzésén, azt monda, hogy azoknak zenebonásságokról másképpen vala ezelőtt meggyőztetve.

Másodszor: császáruk a német nyelvet el akarván terjeszteni Magyarországnkban, ennek három legalkalmasabb módját találta. Elsőben a normalis iskolákat béhozván, megparancsolta, hogy a deák és magyar nyelvet abban hagyván, csupán németül taníttassanak a magyar gyermekek. Ropogott szájakban a német nyelv, hozzája nem szokhattanak. Én ezen igyekezetének ellene állván, csak azért is az Algebrát és Geométriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutas-

sam az ország előtt, hogy a német nyelv soha nem oly alkalmas a tanulmányoknak kimagyarázásában, mint a magyar nyelv.¹⁾ Soha se a németek, se a franciák nem mehettenek annyira, hogy a Mathesist maguk nyelveken úgy kiadhatták volna, hogy abba idegen nyelvekből hordott szavakkal nem kellett volna élniük. — Én megmutattam, hogy ha a tudakosság magyarul taníttatna, más idegen nyelvre épen nem lenne szükségünk, a mint is ama két tudakos könyveimben semmi más szavakkal nem éltem, hanem tiszta magyar szavakkal. Második módja a császárnak, melylyel a német nyelvet szükségesnek akarta tenni országunkban, ez vala: parancsolatot adott t. i., hogy a ki németül nem tud, se tisztséget az országban, se professorságot az iskolákban ne reméljen. És valóban az Universitasunkat meg is kezdette immár rakni Németországból ide küldött német professorokkal. Így lassan lassan a többi tisztségeket is vagy azoknak adta volna, kik külső országokból hozzánk tántorogtak volna, vagy azon magyarainknak, kik külső országokban tekeregvén, ottan a német nyelvet megtanulták volna. E dolognak méltatlanságát megjelentettem az országnak (Etelka II. könyv, I. szakasz, 6. rész), holott Kádárnak okoskodásai tekerő magyarainkat lerontják. Harmadik módja a császárnak, melylyel a német nyelvet béakarta plántálni országunkban, az vala, hogy országunknak kies pusztáit, melyeken ennek előtte az országnak szükségére barmok legeltének, elvette és oda sváb falukat építtetett, mintha azokat magyarokkal meg nem tölthette volna. Lehordatta tehát ide, iszonyú költséggel, a gyülevész német, francia nemzetséget és országunknak zsírját ezen élhetetlen félemberek mártogatják. Ezzel magyar püspökeinknek is kimondhatatlan nagy terhét vetett vállaikra. Ezek aztán kénytelenek voltak a papságra oly embereket felszentelni, kik németül, franciául, rácul, magyarul egyaránt tudtak, mivel egy faluban ezen nyelvek a község között feltaláltattanak. Ezen papok is gyülevészek voltak. A sváboknak behozattatását és e dolgoknak méltatlanságát megjelentettem az országnak Árpád képében, midőn ez fiát oktatja. (Első könyv, IV. szakasz, 1-ső rész.) A többi között arra is inti Árpád Zoltán fiát, hogy a Pannonoknak (ezen név alatt ottan a németeket értem) soha ne higgyen, mert ebek ők kutya nélkül is. Nem mondtam ki igazán azon közmondást, melylyel a magyarok élnek a németek ellen, így szólván: Eb a német kutya nélkül is.

A császár azon is iparkodott, hogy a magyar ruhát megvál-

¹⁾ Toldy helyesen állítja, hogy Dugonics nagy magyar matematikájával akart a germanizáló rendeletre megfelelni. De Bánóczy (Révay élete. 120. lap) azt mondja, hogy ez nem áll, mert a tudakosság könyve már e rendelet előtt jelent meg. Nem tudjuk, honnan meríti adatát, de Dugonics Naplójából ime nyilván látható, hogy a tudakosság könyveit az 1784. május 11-ki rendelet után adta ki, meg akarván mutatni, hogy nyelvünk teljesen alkalmas még a legelvontabb s legmagasabb tudományok előadására is.

toztassa és németre fordítsa. Azt mondotta egyszer, hogy ő boszankodna a magyaroknak nyakasságok miatt, hogy Európában különös ruhával élnének. Mert ő a német ruhát európai ruhának lenni mondotta. Csudálom pedig ezen gondolatját. Eljárta egész Európát és észre nem vette, hogy se az oroszság, se a törökség, se a lengyel-ség, se a rácság eme költött európai ruhában nem öltözött. Mégis úgy elbolondította a magyarokat, hogy sokan a nagyok közül elvetvén a magyar ruhát, németben jártanak. Ilyen ezek közül Zichy Károly mostani Judex Curiae, a többi fityfirittyekkel együtt. A magyar ruhának levetése ellen támadtam Etelkámban (Első könyv, I. szak. 7-ik rész) és ott Kádárnak beszédjében megintettem a magyarokat, hogy az országot legjobban lehet megtartani, ha a ruhát és nyelvet megtartják.

A császár azon is volt, hogy azon magyar földünket, mely Németországnak szélétől egész Pozsonig tart, a magyaroktól elvegye és Ausztriához toldja. Helyette Galliciát és Lodomériát (melyeket még édes anyja veve ki a lengyelek körmei közül) Magyarországhoz kapcsolja. Tudniillik: ama bizonytalant kívánta adni ama bizonyosért; ama drága magyar népünket elcserélni ezen élhetetlen lengyelekkel; ama csinos tartományt felváltani ezen süketlen, pusztá lakásért. Ezt Etelkámban tudtára adtam az országnak (Második könyv. III. szak. 3-ik rész.)

Régtől fogva sürgették a Diétában szorgalmas magyaraink, hogy a Tömösi Bánát a magyarországi koronához vissza-adasson. De ehhez nem juthattak Mária Therezia utolsó idejéig. Ez végtére Magyarországgal összekapcsoltatta. József császár, hogy pénzt gyűjthes-sen, kótyavetyére vetette az egész Bánátot. Gróf Niczkyt rendelve eladónak, ki is Bánátnak nagy részét megvétette azokkal, kiknek semmi érdek az országban, de elég pénzek volt. Ezen eladással kimondhatatlan nagy somma pénzt hajtott Niczky a császár erszé-nyébe. Drágábban adattak el a jószágok, mintsem hogy azoknak jövedelméből kivehették volna az interest. Akinék ekkor pénze volt, jószágot vehetett és megneemesítettett. Korcsmárosok, kalmárok, ti-márok, könyv-nyomtatók, grófok komornyikjaik, udvari tisztjeik, örmények és több efféle hitvány emberek megneemesültek országunk-ban. Bánát eladásának méltatlanságát elevenen eleibe terjesztettem az országnak Etelkámban. (Második könyv, III. szak. 3-ik rész.)

A császár irigylvén a magyaroknak gazdaságokat s jól tudván, hogy ha őket megszegényíthetné, veleik könnyebben bánthatna és a kalmárkodásra is hamarább reá szoktathatná; ezen megszegényítés-nek e módját találta ki: Megparancsolta az országnak, hogy az egész magyar földet kimérjék a magok költségeken. Ez kimondha-tatlan nagy költségébe került az egész országnak. Még ekkor a ma-gyarok közt elegendő jó földmérő nem lévén, németekre szorultak, azt gondolván, hogy velök született a földmérés tudománya. De

ezen gyáva emberek úgy mérték fel a földeket, hogy azzal József császár meg nem elégedvén, új parancsolatot adott a földeknek újabb felmérésére. Már ekkor az Universitásból több magyar földmérőket eresztettem ki tanítványaim közül, ezek jobban elvégezték a dolgot, de mennyi költségével a magyaroknak! Csak magáról Szeged városáról azt mondhatom, hogy míg határait kimérték, többet költött húszezer forintoknál. A császárnak azon igyekezetét, hogy az országot szegényebbnek akarta tenni, — noha annak módjairól nem mertem emlékezni, de mégis úgy, hogy az okosabbak észrevehették — előadtam Etelkámban. (Második könyv. III. szak. 3-ik rész.)

A császár azt is cselekedte országunkban, hogy a szerzetes-séget szinte egészen eltörölte. Ő alatta vesztenek ki a Paulinusok, a Kamalkulensisek, a Benedictinusok, a Trinitáriusok, a Hieronymiták, a Paulanusok és többek. A mi engem illet, soha pártfogójuk nem voltam a henyélő és csak testét hizlaló szerzeteseknek. Azt is tapasztaltam bizonyára, hogy a szerzetességnek eleje mindenkoron szent igyekezet vala, de tapasztaltam azt is, hogy elállván kötelességektől (e volt mindenkoron az emberi gyarlóság, az is lészen, míg a világ tart) henyélökké lettenek és a pénzben torkig uszkállván, elkevélyedtenek. Sokan közülök hasznát keresvén az országba sok haszontalan vélekedéseket, babonaszágokat palántáltak. Ezeknek megjobbítása illetve volna a kiirtás, nem pedig kiirtása. De József azoknak jószágok után áhítozván, mind azoknak, mind a kiirtott apácáknak jószágokat elfoglalta és vagy ismét nagy pénzen eladta, vagy magának egészben megtartotta. Így az ország ezen kótyavetyéből is semmihez se juthatott. József császárnak ezen cselekedetét, méltatlanságával együtt, a magyar világ eleibe terítettem Etelkámban. (Második könyv. III. szak. 7-ik rész.) Itt főképen csak a Paulinusoknak kiirtását hozom elő, mert csak ezen szerzet vala e világon, mely Magyarországunkban született és mégis megfolytatott. Legalább két-három házat meghagyhatta volna a császár örök emlékezetre!

A császár azt is cselekedte országunkban, hogy a meghagyott szerzeteseket és más világi papokat a római pápának engedelme alól elvonta. Maga rendelte el az egyházi dolgokat. A templomokban egy oltárnál többet nem hagyott, Budán a karmeliták templomát elsőben kalmárok házának, azután komédiaháznak rendelte. A halottakért való egyszeri sok misét megtiltotta. Sok ezer eféléket cselekedett. De én azon cselekedetét, melylyel a papságot és az országot a rómaiaknak engedelmessége alól elvonta, soha jóvá nem hagyhattam, azon okból, melyet Etelkámban adtam. (Első könyv. II. szak. 5-ik rész.) Azt mondtam itten, hogy a rómaiak sokat segítettek valaha mind a császárokat, mind magyar királyainkat, mind magát az országot a törökök ellen. Mintha ekkor megjövedtem volna, hogy a császár valaha reá szorul a pápára, a mint

valósággal halála előtt reá is akart szorulni. Mert kegyetlen birodalmát nem tűrhethén továbbb, a belgák József császártól egészen elállottanak. Ekkor a császár a pápához (VI. Piushoz) fordult, hogy ő a Belgiumban levő püspökökhöz írna és általok a népet is visszahódítaná. A pápa visszairá a császárnak, hogy ezt szívesen megcselekszi, sőt, ha szükségét látja, kész volna maga is Belgiumba menni és a népet a császár engedelmességére visszatéríteni. De igen tartana attól, hogy a nép semmitse hajtson a pápának szavaira, kinek méltóságát úgy annyira lealázta a nép előtt. A császár a pápának ezen feleletét vévén, épen halála előtt tüstént visszairatott, hogy ő mindeneket előbbeni rendbe visszatesz, csak mostan segítse a pápa. Erre egy római ember e deák verset csinálta: „Dat Christo moriens ultima verba latro“. Ládd-e Józseffel miként bántak a rómaik is, kik tőle távol voltak, ugyanazért nyaggatásait nem annyira érezhették, mint mi éreztük, kiknek nemcsak fejedelme volt, hanem ura is akart lenni.

A császár azon főrendeken levő magyarokat, kik ellene szólottanak és erőszakos parancsolatait az ország törvényei ellen valóknak lenni mondották, sokféleképen üldözni kezdette. Megfosztotta előbbeni tisztségeiktől. Némelyeket, Decretuma által bolondoknak hirlelt az egész országban. Ezen boszuját öntötte ki Forgách Miklósrá, ki ama régi grófi familiából eredvén, akkoron Nyitra vármegyének főispánja vala. Ezen derék magyar szívű grófot, kinek legelső gondja vala, hogy az ország boldogulására fűleljen, és azt tehetsége szerint — amint is tőle kitelhetett — előmozdithassa, legislegelsőben Decretuma által bolondnak mondotta, azután tisztségétől megfosztotta, végtére azt hirlelte, hogy ha feltételében nyakason megmaradna, a bécsi bolondok házába (melyet az ilyenek számokra rendeltetett) minden irgalom nélkül elviteti. Elhűlt ezen az ország, azon Forgáchnak nagyraszületett lelkét és nagyobb érdemeit jól tudván. Elhűltem a többiek közt én is, és valóban azt gondolván, hogy midőn Etelkámát írtam, ama Bolondok tornyába be is zárattatott, őtet nagy lelkére emlékeztettem Etelkámban. (Második könyv. I. szak. 3-ik rész.) De a császárnak ezen üldözése keveset ártott gróf Forgách Miklósnak. Mennél jobban eltapodtatott, annál jobban csirádozott. Midőn Szabolcs vármegyében kérdezetnék, kit választhatnának Nádorispánnak? felkiáltott az egész vármegye, ezeket mondván: „Megelégszünk mi azon Decretalis bolonddal!“

Észre vévén azt is a császár, hogy azon püspökök, kik mind a helytartótanácsban, mind a királyi és hét személyből álló táblákon vannak, nem féltvén se gyermekeiket, se jószágokat, erősen ellene állának új parancsolatainak: Niczkynek javallásából, ki ezen táblákon maga kívána uralkodni, azokat a tanácsból kiszorította. E dolognak méltatlanságát is megjelentettem Etelkámban. (Első könyv. III. szak. 7-ik rész.)

Midőn József császárt sokan rágalmaznak a magyarok, ama cselekedeteiért, melyekkel az országot elkedvetlenítette és azt is hallatná véle, hogy sokan felakarnának ellene zendülni, — csak azt kérdezte a magyaroktól, hogy ha nekik háromszázezer katonáik volnának-e, kikkel véle szembeszállani mernének? Ezen kérdésre, hogy feleljenek a magyarok: őket oktatni kívántam Etelkában. Tudniillik, hogy azon százezer, avagy ha mindgyárt háromszázezer katonákban is volnának igaz magyarok, kik a hazával fognának a király ellen tartani, ha a szükség úgy hozná magával. Bolondság is volna az a császártól, hogy az atyákat erővel katonának szedett fiakkal fenyegetné! Ezek meg vannak írva Etelkában imide-amoda, de főképpen: Első könyv. IV. szak. 7-ik részben.

Több ilyek és ezekhez hasonló dolgok is vannak Etelkában imide-amoda elszórva, melyeket az ekkor élő magyarok eléggéppen megértettek, noha a következőknél homályosok lesznek. A többi között legelső voltam, ki megjelentettem az országnak, hogy vannak még Franciaországban férfiak, kik Árpádnak véréből származnak. Ha az ausztriai háztól el kiránnák venni a magyar birodalmat, a régi esküvés szerint, ezekhez lehetne folyamodni, és egyet közülök királynak behozni. Ha kik ezen írásomat holtom után olvassák és engem talán azzal vádolnak, hogy mostani József császár ellen hitetlen vagyok, mivel ezeket az országnak megjelentettem és javasolni is látszatom az ausztriai háznak kisebbsülését: tegye le ezen gondolatját. Én a valóságos királyt, a megkoronázott királyt testestől-lelkestől, mind írásaimban, mind más tehetségemmel szünetlen védelmezem. De olyan embert, ki magát csak azért mondja királynak, mert úgy született és magát meg nem koronáztatja, hogy az országnak boldogulására meg ne esküdjön; ki minden törvényeinket eltapodja hírünk nélkül; Diéta nélkül; cudar emberek által új terheket vet vállainkra, melyeket el nem viselhet az ország; minden zsirunkat kiszűjja; ki a fejedelem nevet nem a Főtől származni, hanem a fejéstől szívére akarja állítani (amint Etelkában mondtam); ki új adókkal terheli a népet; ki adó alá akarja venni a nemeseket is; ki más ezer efféléket is cselekszik; ha ezen emberről Etelkában az igazat kimondottam, úgy vélekedtem, hogy oly országban születtem, oly magyar szüléktől vettem eredetemet, hol s kik halálos véteknek még eddig nem tartják, ha az igazságot a fejedelemnek is megmondják és sótalan kotyvasztásokra nemcsak reá öntik, hanem reá pörkölik is. Éltél volna csak te, kegyes olvasó, ezen időkben! Láttad volna azt, hogy Etelka ellen támadott még annak Gyula atyja is. — azaz: országunk ellen dühösködött József is. Láttad volna azt is, hogy valamint Gyula nem volt igazi atyja Etelkának, úgy József sem volt valóságos király és szerető atyja az országnak. Többet szólottál volna talán, mintsem én, ha akkori időben láttad volna sanyargatásainkat. De csak az érezheti azt,

aki tapasztalja. Adjon isten neked boldogabb időt az ausztriai háznak birodalma alatt!”

ENDRŐDI SÁNDOR.

CSOKONAI LYRÁJA.¹⁾

Az emberi szív olyan mint egy hangszer, melynek saját hangszínezete és ereje van. E hangszeren csak az játszhat, kit már a sors erre rendelt: a költő. Bizony nagy Istenáldás is az ilyen képesség; — mint tudjuk becsülni mi, akiknek ez nincs megadva!..

Hanem ne írjunk hymnust a költészetről, ha a Csokonai korának költészetéről akarunk szólni.

Mai nap a poesie intime túlószintesége miatt panaszkodunk: abban az időben ennek épen a megfordítottja járta; míg ma soldisant költőink hálókabátban jelennek meg a közönség előtt, akkortáiban csakis idealis costumeben, lanttal kezükben s ihletett arccal léptek a nyilvánosság elé. A ki verset írt, legelső kötelessége volt magát megtagadni, álorcáskodni; mily prózai köznapiság lett volna az, ha valaki igaz érzéseket énekelt volna meg! A verselésben aztán természetesen megszűnt minden társadalmi illem: iszákoskodni, szerelmeskedni nemcsak szabad, de bon ton volt, kivált az utóbbi; az illetőnek azonban szabadságára volt hagyva, hogy sírjon vagy nevetgéljen, — hogy állhatatosan petrarkázzon egy s ugyanazon eszményhez, vagy pedig annyi nevet — majd szeretőt mondtunk — válaszszon, a mennyi csak a tíz ujjára fért. Jámber papok, kik a szépnemnek 14 és 64 közt levő tagjai közül inkább csak az utóbbi határhoz közelebb esőkre merték szemeiket felemelni gyóntatószékükben, ilyen jámbor papok irogatták a kor legkedveltebb dalait, néha naivul megsejtve a megénekelt érzést, de még többször izetlen érzékenykedésben, erőszakolt s ok nélküli örvendezésben áradozva, nem feledkezve meg a böleselkedő reflexiókról: hisz ez morális kötelességük volt.

Faludi, Révai és Verseghy: ime a kor leghíresebb három dalnoka; a pályatévészett Anyosnak börtönjajjai nem hatolnak át cellája falain, míg amazok a csapodársága miatt velük némi rokon módon enyelgő báró Amade mellett, a kor szerelmi lyrájának főképviselei lesznek. Mindnyájan megpróbálkoznak annak az érzésnek adni hangot, mely egyikük kifejezése szerint „a legédesebb érzés a természetben“, mert „mi hitvány szer a költő“ ily „érzés nélkül“. Hanem azért ők mégis csak hideg költők²⁾

¹⁾ Mutatványul szerzőnek sajtó alatt levő monographiájából.

²⁾ Révai M. Énekeinek előszava a Magyar szépekhez Pozsony 1787.

ségére vonatkoznak. Előtte az ember még mindig szellemi lény csupán, s mint ilyen egyedül az ideálnak teljes megvalósításával tölti be feladatát, s csak így lehet boldog. Nem tud megharátkozni a gondolattal, hogy az ember, midőn egy magasabb, a nemzeti jólétben gyökeredző célra közremunkál, egyúttal saját jólétének előmozdítására is törekedhetik. Az ideál mellett nem tűri meg a valót; nem ismeri el, hogy az utóbbi is jogos részt követel magának az emberi küzdelemből. S íme, midőn tapasztalja, hogy meggyőződésével egyedül áll; midőn észreveszi, hogy a nagy többségnél éppen az anyagi javak adják a munkássághoz a rúgót és a célt; midőn belátja, hogy az a hangoztatott hazafiság legtöbbször csak fátyol, mely alatt háttérbe szorítja az önzés a közérdeket, a való az ideált, az anyag a szellemet: egyszerre elveszti bátorságát a harc folytatásához, s a lelkes kitartást lan- kasztó csüggedés, a reményt keserű lemondás követi. Sebzett szívvel vonul vissza a küzdelmek útjáról, melyen az annyira óhajtott diadalért oly sokáig, mégis hasztalanul fáradozott; melyről nem hozhatott magával jutalmul egyebet teljes csalódásnál remé- nyeiben s vágyaiban; nem egyebet ama kínos tudatnál, hogy azt az ideális célt, melynek eléréseért nyugalját, életörömeit, ifjú- ságát, szerelmét feláldozta, nem valósíthatja meg. A hős befejezte pályafutását; büntetése, mert az anyag és szellem, a test és lélek, az ideál és való közötti egyensúlyt megzavarta, ott van lelke mélyén — az eredmény nélkül elpazarolt élet tudatában. — A mi azután következik, az ideálnak ama teljes megsemmisülése a hősben, az a lelket önmaga előtt megalázó kifejelet: az már nem a hősnek hibáiból fejlődő természetes bűnhődés többé, hanem a sokáig háttérbe szorított materiának boszúja.

AGÁCZY NORBERT.

DUGONICS ANDRÁS „ETELKÁJA”.

II.

Íme napnál világosabban láthatjuk, mennyire össze volt forrva Dugonics minden gondolata a II. József által előidézett politikai vi- szonyokkal. Ezért írja ő Etelkájáról, hogy „itteni minden szó talpra esik és sokat jelent, ha fészegettetik;“ ezért szabta ő e regényét a „tanultabb elmékhez“ (hivén, hogy ezek meg fogják őt érteni, mint ahogy csakugyan meg is értették) s nem, mintha „furcsa fogalmak lettek volna főurainkról“ (ahogy Bodnár ur szeretné velünk elhíttetni), mert hiszen a regény meséje, stílya egészen egyszerű, azt megérhette,

fölfoghatta mindenki, de nem úgy a tartalmat s ennek elrejtett célzatait! Ha a regényt mint műfajt tekintjük s Etelkával szemben nem tartanók tapintatlanságnak a mai elmélet kényes követeléseit, szabályait felállítani: úgy bizvást aláírhatnók Toldy Ferencnek Dugonicsról kimondott ítéletét, hogy t. i. „bár a classikai s hazai történeteket a kútfőkből tanulmányozta, mégis az elkölesők nála általában modernek“ s hogy „a valódi történeti érzék hía s képzelemnek előuralkodása miatt fölfogása úgy nem bírt az elfogulatlan vizsgálathoz fölemelkedni, mint költészete nem a tiszta szépnak megalkotásához.“¹⁾

De mi bátrak vagyunk ez ítélettel szemben azt a véleményt kockáztatni, hogy, például Etelkát is, mint regényt, nem a történeti érzék hía, sem a képzelem előuralkodása, nem gyengítik annyira, mint az az erős irányzatosság (tendencia), mely az egész munkán végighúzódik. Két istennek nem lehet egyszerre szolgálni s ha Mentor még oly okos dolgokat beszél is Telemaknak, azért jól érzi mindenki, hogy tulajdonképen Fenélon tanítgatja a francia trónörököszt modern eszmékre görög égbolt és görög köpönyeg alatt. Dugonics szintoly hiába menekül Árpád korához: a korrajz nem sikerülhet, mert a II. József uralkodása alatti viszonyokat a lehető legjobb akarattal sem lehet amaz eposi idők keretébe illesztgetni. De ne feledjük, hogy „Etelka“ a magyar irodalom első regénye s hogy midőn a tiszta régény elméletéről még nem is álmodoztak, annál kevésbé sejthették, hogy később, a sok belőle szülemző válfaj között, majd támad egy, melyet épen irányregénynek fognak elnevezni.

Célja — II. József politikájának elítélésével ébresztgetni a magyarokat — minduntalan megakadályozta lelke röptét s képzelme szabad csapongásait, mert ugyanekkor Árpád korát s az előidők társadalmi és erkölcsi viszonyait is híven óhajtotta volna festeni. A kettős törekvés őt magát zavargatta legjobban. Hol az egyikről, hol a másíkról volt kénytelen kissé megfélekedezni, hogy maradjon valami a tulajdonképeni régény számára is. A mese folyt, de korántsem az epos egyszerűségével, mert a József által előidézett viszonyoknak is helyet kellett szorítani, és viszont: ez utóbbiak rajzolásába, bírálgatásába sem lehetett igazán elmerülnie, mert ezt meg az Árpád kora nem engedte meg. Mégis, hogy regénye jobban hasonlítson történelmi korrajzhoz, mint egy, József politikája ellen írt philippikához: utógondolatait és célzatait iparkodott jól elpalástolni, sőt néha az allegoriák kódéba burkolni, a mi nyilván kitűnik abból is, hogy Etelka egy-egy hálás helyzetben mint Magyarország személyesítője szerepel.

De azért Etelkában elég van a regények szelleméből is. E szűz,

¹⁾ A magy. nemz. irod. tört. 139.

kiemelkedve a régi sötétségből, azért jelenik meg a késő ivadék előtt, hogy ez lássa, csodálja, kövesse őt. „Sugár közepszerűségre és szertartás rendességre szedettenek eleven tagjai. Bátor ugrással futkosott a virgonc vér minden életereiben. A gyenge testét befödőző hártya megelőzte a hulló hónap fehérét, fölváltván orcáját nem egyéb pirossággal, hanem melyet a fehér liliumok közt tapasztalunk, midőn a pünkösdi piros rózsákkal összevegyesednek. E fiatal pirost el nem nyitotta még, el se hervasztotta a koslató szeretet, el se sápasztották a kacér indulatoknak lángolásai. Szeretete tisztességes, ugyanazért állhatatos, kellemetes és dicsőséges. Szíve a kísértetek közt nagy is, erős is, győző is. A veszedelmekben, szerencsétlenségekben bátor, árnyékától nem fél, magát el nem hagyja.”

Az igaz, hogy ez előírt jellemzés néhány részének meg is felel, de néha bizony jobban hasonlít egy tűzről-pattant szegedi menyecskéhez, mint a regés idők naiv jelenségeihez. Szerelmében alig-alig csillámlik fel egy kis szenvedély s Dugonicsunk ezt is meglehetősen szintelenül festi. Etelkát „meglepi a kellemetes járvány s egész testének épülete földindulást szenved; — minduntalan veszedelmesebb habsolásokkal nyelegeti a kellemetes mérget, — minden gerjedelmeivel csupán Etelének szép tulajdonságaiban zabálna, a kinek oly kegyelem ül piros ajkaiban, hogy édesdeden folyó szózatja, valamint a méz, maga magát nyalatná.”

Az egész szerelmi történetben alig akadunk egy-egy nyájasabb, lyrai hangulatú helyre. Mai regényírónál megbocsáthatlan vétek lenne, de a mi jó öregünk csak azért csinál szerelmes meséket, hogy a magyar közönséget az eddigieknél erkölcsösebb történetekre, s legkivált a hazai történetre és nyelvre oktassa. Lehet-e ezért kárhoztatni? bizonyára nem. Hogy ismerhetné ő a szerkezetből s a kathedráról a szerelmet s a Tudákossággal és egyéb komoly dologgal foglalkozva, gondolhatna-e komolyan arra, hogy talán a szerelemnek is van lélektana? Mégis, koronkint találunk csinos, kedvesen hangzó sorokat Etelka szerelmes beszédei közt is. Így például, midőn arról van szó, hogy Etelét Erdélybe küldik s majd meg kell válnia sok időre Etelkájától. A lányka nagyon elszomorodik s kedvese azzal vigasztalgatja, hogy „hiszen azért akkor is egy sátor alatt leszünk, melylyel bennünket az égnek mennyegzete befoglal!”

Hallgassuk csak meg Etelka válaszát: „Oh be tágas sátort emlígetsz egy szíves szeretőnek! Kereslek benne; nem löllek. Sőhajtani fogok: nem érezheted. Panaszzkodom; nem hallhatod. Mennél szűkebb volna a sátor, annál alkalmasabb volna énnekem. A te nagy lelked a nagy világra iparkodik. De az én kis szívem keskenyebb helylyel is megelégedhetnék. Ott egy fűcskefészeken is ellaknék, ahol téged láthatna . . .” (I. köt. 252.)

Nem is gondolná az ember, hogy ez az érzékeny lányka, a ki ráadásul néha oly „irtóztató záporral sír, hogy szinte egész testét

elmosnák a sebesen hengörgő és egymást érő nagy csöppök: egy-egy jelenetben oly pompásan tudja forgatni nyelvét, hogy ugyan-csak érezheti az élet, a kivel éppen társalog. Így, midőn Zoltán titkos, Róka úr, Budára, az udvarba akarja őt felcsalni, ezekkel a pattogó szavakkal felel meg neki:

— Az igaz magyar szűzeket kelepcebe nem ejtőd. Nem fog tiszta aranyukon förtelmes rozsdád. Még egyszer, a magyarok szent istenére kérlek, hagyj föl egyszer e lustos szavakkal; netalán tán szívemben elfojtogatott mérgem kiüssön és gyalázatos kopasz fejedre köből számra mérjem tűzes magyar szitkaimat. Tanuld meg eleve, hogy egy magyar szűz, noha ugyan gyöngö, de mégse szalmaszál, avagy könnyű pöhöj! (I. 433.)

S később: „Vissza Budára, bomlott! Uradhoz, pemétrongy! Mond meg neki, te korpahüvej, hogy vögyön magának kurvát. Én senkié nem löszök!” (II. 140.)

Furesaság különben elég bőven van a regényben. Ilyen mindjárt Árpád fejedelem felköszöntője is, mely szóról-szóra ekkép hangzik:

— Eb a ki nem barát! Közbékesség köztünk! Rőttenő félelem a magyarok ellenségén! Te nagy Isten! adj bort, búzát, gyümölcsöt! Bő kalászszal jót szalmát! Adj Urám, szénát is, adj egyszersmind abrakot is! Add meg uram azt is, hogy a mit más vetött és aratott: mi takarítsuk be!

Ugyancsak Árpád fejedelem, látva, hogy Zalánfi beleszeretett Etelkába, nagyon megörült, főképen abból az okból, hogy a magyar szűznek elvételével, Zalánfinak bolgár természetje megmagyarosodhatna, ha nem előbb is, legalább a kilencedik nemzetben, és így füstös fajtata az országnak nagy hasznára válhatna.

Vagy midőn Kádár főpap tudósítja Zoltán fejedelmet, hogy azt beszélék róla: a magyar kisasszonyok szépét vadászsa egy kerítője által. Zoltán indulatba jön, s így válaszol: „Mit? A magyar kisasszonyok szépét? Egy kerítőm által? Azt az anyja kényyát!”

Szintén Zoltán fejedelemmel történik, hogy Etelka egyszer „nyakába ugrana és teljes szívéből, nagy csattanással meg is csókolná” — más alkalommal meg „indulatait nem zabolázhatván, pofon vágná, pedig a mint tőle csak kitelhetett, elég markosan.” Egy ízben meg a börtönben ülő Rókát a maga számára kéri, hogy ő mondasson felette ítéletet s Etelka kívánságának teljesítését ezekkel a szavakkal üti el a tréfás Zoltán, hogy „Gyöngö nékőd kis szíved! Irtózol a kemény csapásoktól. Sokkal kevesebbet rakatnál — talán ki is tömött — farára, mint magyar törvényeinkben vagyón!”

Durva közlések, vastag hasonlatok szintén elég bőven találhatók. Uszubu vezér Árpád fejedelemnek a tótokról beszélve, így fejezi be mondókáját: „Hiába, terönni kell az embernek mint a suba-gallérnak s nem idővel válni mint a lapos tetűnek.” — Róka, Tuhutum erdélyi fejedelem nevében ily hangú levelet ír a a bolgá-

rokról: „Mög akarom rakni jeget-övítt, vizet-ivott, lapu-levéllal takarózkodt huygos labancait!“ A pásztorok midőn meghallják, hogy Zalánfi nőül veszi Etelkát: „Ugyan eltalálta ám Urunk, ugyan helyén az esze; jó helyre tette a gatyáját!“ Etelka így beszél a lovászhoz: „Katona vagy te? Az: az ángyod térdgye! Nyul vagy, az is penig nöstény!“ S Etele is szól néha kedveséhez ilyenformán: „No ugyan megtaláltad szarva között a tögyét.“ stb. stb.

De halljuk csak, hogy mentegeti a „Mindenes Gyűjtemény“¹⁾ Dugonics e költői szabadalmait. „Némelyek — írja a nevezett folyóirat — azt az egy hibát találják D. úr Etelkájában, hogy a magyar példabeszédeket sokasítani kívánván, helylyel-helylyel olyakat is hoz elő, melyek nemzetünknek kisebbsítésére szolgálhatnának, ha a könyv idegen nyelvekre fordíttatnék. De a ki gondolkozáisaival visszamegy épen az Árpád idejére s jól megfontolja: mely együgyűek lehettek még ekkor a mi eleink, sőt vitéz fejedelmeink is; egyszersmind pedig azt is gondolóra veszi, hogy D. úr nem a mostani, hanem az akkori nyelvet és szokások formáját kívánta az Etelka szájába adni, ezt a hibát is, ha valójában annak lehet azt mondani, kisebbsnek találja, mint némelyek ítélnék fölöle.“

Tehát csak némelyek s azok is csak ezt az egy hibát találják Etelkában! És a közönség e részének véleményével szemben az irodalmi kritika Dugonics pártjára áll s kimentti őt! Sem az író, sem a kritikus nem álmodoztak még arról, hogy a költészet egyik leg szebb hivatása a valóság eszményítése s hogy nem az teremt szépet, a ki csak híven akar visszatükröztetni valamit. Különben Dugonicsunk történeti hűsége pusztá képzelődés s bár a „Mind. Gyűjt.“ komolyan meg van arról győződve, hogy eleink együgyűek voltak s közönségesen beszéltek: mi mégis hajlandók vagyunk azt hinni, hogy Etelka szerzője mindig s mindenütt a — szegedieket beszéltette.²⁾ Az alföld mai napság is sok oly természetes szabadalommal él a társas beszédben, melyet már a felvidéki, mint szokatlan, megbámul, nem lévén annyira sajátja a „szókimondás bátorsága,“ és a nyers

¹⁾ 1789. I. Negyed. 130—131 lap.

²⁾ Egynehányan hibának tartják Etelkában, hogy a magyar közmondásokat tömöttebben adtam elő. Ezen emberek nem értik a könyvírásnak módját. Magyaraink napkeletiek voltak. Hogy pedig ezek tömöttebben élnek a közmondásokkal a közönséges beszédben, azt csak az nem tudja, a ki tanulatlan. Nekik tehát azon szavakat adtam szájokban, melyek beleillettek. Azt akarnák talán ezen emberek, hogy régi magyarainkat francia módra, kényesen beszéltettem volna? Azt tégyék ők, ha kinevetetni kívánnak; én nem tehetem, ki a történetet, a régi szokáshoz szabni tanultam. De én az ilyenekhez hasonló csevegőket nem említtem, elsőben azért, hogy azokat olyanokhoz hasonlóknak lenni gondo'om, kik egy nagy ékesen felépült palotát látván, midőn abban semmit nem tudnak kivetni valót találni, azt mondják, hogy emez vagy amaz helyen egy karcolás vagy on a falon. Ezeknek azt szoktuk mondani: Nem érted a nagy épület mesterségét, ha az aprólékokban hibát találsz, mert azon karcolások is mesterségesen vannak oda helyheztetve. (Dug. Naplója. 22. lap.)

őszinteség. Igen! Az alföldön, a Tisza kedves és tűzgyökeresen magyar vidékén még nem költözött a szemérem a szívekből — a fülekbe: ott több szabadsága van a gondolatnak és a szónak egyaránt: csak hogy mindennek megvan a maga határa s az irodalom nem ölelheti fel azt a szabadságot — salakostul. Dugonics nyelve a nép őszinte, nyers beszéde: nemes és nemtelen fémek együvé keverve s utána még sok időnek kell tovatűnni, míg az a tartalmas keverék az irodalmi nyelv színaranyává tisztulhat.

De e szabalmakat leszámítva, „Etelka“ jó, egyszerű, népies, — s a mi fő — tiszta magyarsággal van írva s oly tárgy keretével szolgál, mely egyszerre megteremti a magyar olvasó közönséget. A „Mindenes Gyűjtemény“ lelkesedetten írja róla, hogy „alig tud még nemzetünk szebb és nyájasabban gyönyörködtető született magyar románt mutatni, mint ezen Etelka, mely más akármely még oly ki-pallérozott nemzetek közébe is méltón beillik,“ s megemlékezvén a nálunk is kedvelt és olvasott német regényekről, így folytatja: „még is csak alig lesz az ilyen találmányos könyveknek bőségében egy is, melyben több magánosságok (?) kedves régiségek s hazabelieket illető és haszonnal gyönyörködtető dolgok találtassanak, mint „Etelkában.“

Egy év alatt elkapkodják az egész első kiadást, ezer példányt. (Dugonics biztatgatta Landerért, hogy nyomassa legalább két ezerben a „példákat,“ de ez nem merte a szerző tanácsát követni.) A könyv ára szokatlanul borsos, két rhénes forint, hanem azért év végén már egyetlen példányt sem lehet belőle találni a könyvpiacra. Némelyek oly nagyon belészerettek, hogy Etelka nélkül még „az úton se lehettenek“ szüntelenül olvasták és mennél többször, annál inkább tetszett nekik, mert többet és többet értettek belőle. Dugonics szerzetestársai annyira el voltak ragadtatva, hogy így kiáltottak fel: „A szentírás után ennél szebb könyv nem létezik, s hogyha a szentírásban foglalt történetek e móddal írattnának le, sokkal örömessebb olvasnák azt!“ Sokan őszinte hálával köszönték meg a szerzőnek azon igyekezetét, melylyel Árpád idejének „nagy homályosságát“ oly gyönyörű világosságba tette, hogy magokat azon időben forogni és régi magyarainkat személyek szerint megismerni, velők nyájaskodni látszattattnának.* Etelka szerzőjének neve egyszerre ünnepelet lett az egész országban. Özönlöttek hozzá az elismerő, lelkesedéssel levelek. A regény megjelenése után Bécsből egy névtelen „laútolat“ sietett Dugonichoz, egy jó hosszú s elég gyöngye vers, mely Isten áldását kéri Etelka szerzőjének fejére, a miért még őz korában sem nyugszik és kiássa a régi magyar világ kincseit. Almási Ignác, a hétszemélyes tábla egyik érdemes tagja, lányának Ottilia nevét „Etelka“ megjelenése után rögtön Etelkára változtatta¹⁾

¹⁾ A minapokban Almási Ignácz úrnak, a septemvirális tábla tanácsos hí-

s utána az egész országban majd minden újszülött leányt Etelkára kereszteltek. Midőn a magyar koronát Bécsből visszahozták az országba s ez (1790. febr. 19.) Kőpcsényből megindulván Pozsonyban át éjszakára Győrbe jött: Pozsonyban nagyon kitettek magokért a nők. Ruhájuk mintájául Etelka képét vették, úgy a hogy ez a regény metszetében megjelent. Kurta mentébe öltöztek, fejükön bársonysüveg, kótyagtollal s a Hadi tört. írói nagy örömmel jelezték, hogy „minden pozsonyi kisasszonyban Dugonics egy-egy Etelkája elevenedett fel.”

Barcafalvi Szabó Dávid (Szigvart klastromi történeteinek fordítója) szintén egy hosszú s ugyancsak czikornyás levéllel tisztelte meg Dugonicsot, írván: „Ha az öröm könny-cseppeket úgy lehetne papirosra lefesteni, mint a betűket, bizony ez a hál'adó levél most nem másképpen jelenne meg főtisztelendő Öséged előtt, hanem mint egy örömtengert a hozzá tartozó Hála-környékekkel együtt előadó Magyar. Tudni illik, már csak láttára is Etelka címjének s majd még sokkal inkább az ugyanazon cím lapon álló szerzer (auctor) nevének: úgy neki pezsdültek egyszerre érzéseim, hogy azonnal egészen elfogó szívemet ezen meleg hálának ereje stb. stb. (Keletezve 1789. szeptember 21-kéről.)

Egy másik levél Ibronyból, 1790. február 5-éről keltezve, Jármy Pál kapitánytól: „Nagyérdemű s főt. Ur! Magyarainktól megköszönhetetlen és böcsülhetetlen Magyar Etelkája hozzánk is elhatván, színmutatás nélkül (vagy inkább magyarul szólván) mint egy igaz magyar írhatom azt főt. urnak, hogy minálunk Etelkája kedvesebb, mintsem azt ki is lehetne magyarázni. A minthogy arra is vagyok némely atyámfia s jó barátaimtól kérettetve, hogy a zeeri pusztán Árpád fejedelem által kiadott törvények miből állhattak? Nem különben a karjeli fejedelemség (mely Csoma fejedelem jobb karja elvesztéséről neveztetik) azelőtt való időkbén hogy neveztetett és most minemű nevezet alatt találtatik, Főtisztelendőségedtől megtudnám“ stb. stb.

De elég ennyi. Etelka tehát elterjedt az országban s rendkívüli hatást tett mindenfelé. Mint Dugonics írja: „Kinyitotta a magyaroknak szeméiket, s lassan-lassan megkezdették unni József császárnak, koronázatlan királyunknak erőszakos uralkodását. Az Etelkában foglaltatott igazságokat jobban megvizsgálván, önkényes parancsolatai ellen elkezdettek mozgolódni, de annak nagy hatalmát látván a világos ellene feltámadásra mégsem mertek fakadni.

vének egy lánykája született, kit Otiliának kereszteltetett. A budai magyar uraságok vétékedtek rajta, hogy lehetne az Otilia nevet megmagyarulkitani. Végére elvégezték magukban, hogy Otilia kisasszonyt Etelkának nevezzék. Annaira megtetszett Dug. urnak Etelkáról írt könyve. De még más is bizonyítja annak a derekasan írt könyvnek kedvességét. Mert már most másodszor fog kiadatni, mivel az első nyomtatásnak darabjait mind elkapkodták. (Hadi tört. 1790.)

Időt vártak arra, hogy bátrabban szeme közé mondják az igazságokat; és ez nemsokára elő is adta magát. 1788-ik esztendőben a franciák elpártoltak XVI-ik Lajostól és a nép magát annak erőszakos uralkodásától meg akarta menteni. Örültek ezen a magyarok, mert példát láttak, melyet követhessenek, de ezt nem követték mindjárt akkor, mert a császárnak nagy erejétől mégis féltenek, noha ez a török háborúba kötélődzvén, minden erejét ellenek vitte vala. De a magyarok inkább a császárral tartottak a török ellen, mintsem ellene zenebonáskodván, a török igát felkivánták volna venni. Ezen török háborút a törvény ellen tenni mondták, mert a császár meg nem jelentvén az országnak, maga fejéből kivánta segíteni az orosz cárnét, második Katalint. 1789-ik esztendőben ezután a belgák nyilvánosan kiűzték József császárnak birodalmát. Ezt megértvén a magyarok, József császár ellen világosabban panaszkodtanak. Összegyűlvén a vármegyék, megjelentették neki, hogy régi szabadságokat visszaadja, másként Diéta nélkül se katonát, se élelmet nem adnak. Felbuzdult magyarainkban a szabad vér. Elvetvén a német ruhákat, mindnyájan magyarba öltöztének, széles kardokat hordoztanak. Erővel leráncigálták a kaputokat, az asszonyok fejeikről a német búbokat. Az országot a ruhával és nyelvvel visszaállítani kívánták. A vármegyék megkülönböztették magokat a magyar ruházatok színében. Egyszerre csupa magyar uniformist látott az ember az egész országban. Magam jelen voltam Pesten a vármegye gyűlésében, hallottam magyar nemeseinknek szavakat, kedveltettem bátorságokat. Egy közülök magához szólítván engemet, azt súgta fülembe: „Uram, amiket itt mondunk, mindnyájan Etelkából puskázzuk. Kérjük az urat, el ne hagyja ezután is írásaiban Magyarországot s ébreszsze fel magyarjainkban a nemes bátorságot!”

Dugonics kétségkívül a legszerencsésebb írók közé tartozik, mert elmondhatta, hogy az egész országban senkit sem hallott, a ki Etelkája felől rossz ítélettel lett volna — kivéven a tótokat. „Ezek morogtak magokban, hogy a Tótoknak erkölcsöket eleven festékkel, minden árnyék nélkül, leírtam. De mért veszik a mostani tótok azokat magokra, melyekben eleik a magyarok ellen vétettek? Bizonyos az, hogy Árpádnak ideiben nagy ellenségek voltak Magyarainknak a tótok és a bolgárok, ha tehát ezekkel mérgebben bántak, ha azokat nemcsak karddal, hanem nyelvvel is megszabdalták: mért tulajdonítják azt nékem, hogy mindezeket írásba foglalván és a magyar világ eleibe adván, a tót nemzetséget legyaláznai kívántam? Ez nékem eszem ágában sem volt, de volt ám az, hogy a magyarok ellenségét úgy írom le, amint akkoron vélekedtenek felőlök a vitéz magyarok.”

A tótokon kívül tehát senki sem volt, ki Etelkának ne örült volna igazán, teljes szívéből. A nagy magyar közönség úgy fogadta

azt, mint nemzeti nyereséget s új idők kedves hirdetőjét, Dugonics pedig meg volt arról győződve, hogy „noha ugyan maguk a vármegyék sokat dolgoztak József császár ellen, mégis Etelkában volt a fő ok, mely az országnak szemét kinyitotta!”

Ime ennyire, ily nagyon, ily mélyen össze van forrva Etelka története politikai és társadalmi életünk újjászületésének korával; mintha a lehető legvilágosabban láttatni akarná velünk, késő utódokkal, hogy csakugyan az irodalmi renaissance szüli meg mint mulhatatlan következményt, a politikai és társadalmi renaissanceot. Etelka tehát valamivel mégis több, mint egy „közönséges gányó leánya”¹⁾ nehéz idők sötétségéből előretörő jelenés ő, ajkán az életet követelő nyelv bűvös zenéjével s tűzszemében oly fénynyelv, melynek sugarai már biztatóbb jövődők fátylára hullanak.

ENDRŐDI SÁNDOR.

PERESZLÉNYI PÁL NYELVTUDOMÁNYA.

II.

Pereszlényi Pál 1682. adja ki a maga nyelvtanát és pedig következő címmel: *Grammatica Linguae Ungaricae*. A P. Paulo Pereszlényi e Societate Jesu. Juxta hanc methodum (?) concepta ac elaborata et permissu Superiorum typis data. Tyrnaviae, typis academicis excudebat Mathias Smensky. Kis 8. r. 167 számozott és 25 számozatlan lap. Második kiadás ugyanott „typis academicis per Joannem Andream Hörmann 1702. jött ki 166 lapon s újra ugyanott 1738 „typis academicis per Leopoldum Berger.” E két utóbbi kiadásból ki van hagyva mind a szerző előszava, mind pótlekai (Toldy Corpus Gram. XIII. I.) Toldy a Corpus Grammaticorumban az első kiadást követte a nemzeti muzeum példánya után. Az egész mű a Corp. Gram.-ban a 401—548 lapig terjed.

Mielőtt belekezdenénk Pereszlényi grammatikájának tárgyalásába, szükséges mindenekelőtt bizonyos körülményeket előleges tájékoztatásul is figyelembe venni. Vettük már csak az imént mondottakból is észre, hogy Pereszlényit az eddig tárgyalt nyelvészekkel nem lehet egy kalap alá fogni; de azt már határozottan tudjuk, hogy az eddig tárgyalt nyelvészek sem tekinthetők úgy, mint közös irány vagy éppen egy iskola hívei, hogy mindenike e

¹⁾ Bodnár Zsigmond „Pesti Napló” : 876. aug. 3.